DOMSTOLENS DOM
av den 8 april 1976*

I mål 43/75

har Cour du travail i Bryssel till domstolen gett in en begäran om förhandsavgörande enligt artikel 177 i EEG-fördraget i det mål som pågår vid den nationella domstolen mellan

Gabrielle Defrenne, f.d. flygvärdinna, bosatt i Bryssel-Jette

och

Société anonyme belge de navigation aérienne SABENA, med säte i Bryssel.

Begäran avser tolkningen av artikel 119 i EEG-fördraget.

DOMSTOLEN

sammansatt av ordföranden R. Lecourt, avdelningsordförandena H. Kutscher och A. O'Keeffe samt domarna A. M. Donner, J. Mertens de Wilmars, P. Pescatore och M. Sørensen,

generaladvokat: A. Trabucchi,
justitiesekreterare: A. Van Houtte,

meddelar följande

dom

DOMSKÄL

1 Genom dom av den 23 april 1975, som inkom till domstolens kansli den 2 maj 1975, har Cour du travail i Bryssel, i enlighet med artikel 177 i EEG-fördraget,

* Rättegångsspråk: franska.

ställt två frågor angående effekten och tillämpligheten av artikel 119 i fördraget vad gäller principen om lika lön för kvinnor och män för lika arbete.

2 Dessa frågor har uppkommit under en tvist mellan en flygvärdinna och hennes arbetsgivare SA Sabena, i vilken sökanden i målet vid den nationella domstolen har yrkat ersättning till följd av att hon, som kvinnlig arbetstagare, mellan den 15 februari 1963 och den 1 februari 1966, lönemässigt diskriminerades i förhållande till manliga kolleger som utförde samma arbete i egenskap av stewards.

3 Enligt domen om hänskjutande är parterna eniga om att en flygvärdinna utför exakt samma arbete som en steward och att det inom ramen för de givna omständigheterna är ostridigt att det under den omtvistade perioden förelåg en lönediskriminering som missgynnade flygvärdinnan.

Den första frågan (den direkta effekten av artikel 119)

4 Den första frågan går ut på om artikel 119 i fördraget "i sig själv direkt inför principen om lika lön för kvinnor och män för lika arbete i varje medlemsstats nationella lagstiftning" och om den "därmed, oberoende av nationella bestämmelser, ger arbetstagare rätt att inleda rättsliga förfaranden vid nationella domstolar för att se till att principen iakttas".

5 Om denna fråga besvaras jakande ställs dessutom en följdfråga om från vilken tidpunkt denna effekt skall erkännas.

6 Följdfrågan kommer att besvaras tillsammans med den andra frågan.

7 Frågan om den direkta effekten av artikel 119 skall bedömas med hänsyn till karaktären av principen om lika lön, syftet med denna bestämmelse och dess plats i fördragets allmänna uppbyggnad.

8 Artikel 119 har ett dubbelt syfte.

9 Å ena sidan skall artikel 119, med hänsyn till de skillnader som föreligger i sociallagstiftningens utvecklingsnivå i de olika medlemsstaterna, hindra att företag som är etablerade i de stater som faktiskt har förverkligat principen om lika lön missgynnas i konkurrensen inom gemenskapen i förhållande till

företag som är etablerade i stater som ännu inte har avskaffat lönediskriminering som missgynnar kvinnor.

10 Å andra sidan utgör denna bestämmelse en del av gemenskapens sociala mål, vilka inte enbart inskränker sig till en ekonomisk union utan samtidigt strävar efter att säkerställa sociala framsteg genom gemensamma åtgärder och att fortgående förbättra levnads- och arbetsvillkoren för de europeiska folken, vilket framhävs i ingressen till fördraget.

11 Detta mål betonas av det faktum att artikel 119 ingår i kapitlet om sociala bestämmelser vars inledande bestämmelse, artikel 117, pekar på "behovet att främja förbättringar av arbetstagarnas arbetsvillkor och levnadsstandard och att därigenom möjliggöra en harmonisering samtidigt som förbättringarna bibehålls".

12 Av detta dubbla ekonomiska och sociala mål framgår att principen om lika lön utgör en av gemenskapens grundvalar.

13 Detta övervägande förklarar för övrigt varför fördraget föreskriver att denna princip skall tillämpas fullt ut vid utgången av den första etappen av övergångstiden.

14 Vid tolkningen av denna bestämmelse går det därför inte att åberopa den långsamhet och det motstånd som har försenat den faktiska tillämpningen av denna väsentliga princip i vissa medlemsstater.

15 Särskilt innebär det faktum att artikel 119 är kopplad till en utjämning av arbetsvillkoren samtidigt som förbättringarna bibehålls att det är möjligt att avvisa invändningen om att denna artikel kan iakttas på andra sätt än genom att höja de lägsta lönerna.

16 Enligt artikel 119 första stycket skall medlemsstaterna säkerställa och upprätthålla "principen om lika lön för kvinnor och män för lika arbete".

17 I andra och tredje styckena i samma artikel definieras begreppen lön och arbete som anges i första stycket.

18 För att tillämpa dessa bestämmelser måste man, inom ramen för det samlade tillämpningsområdet för artikel 119, skilja mellan, å ena sidan, direkt och öppen diskriminering, vilken kan konstateras redan utifrån kriterierna lika arbete och lika lön som anges i artikeln och, å andra sidan, indirekt och för-

täckt diskriminering vilken enbart kan påvisas med beaktande av mer uttryckliga genomförandebestämmelser av gemenskapsrättslig eller nationell karaktär.

19 Det går nämligen inte att förneka att avskaffandet av all direkt och indirekt diskriminering mellan kvinnliga och manliga arbetstagare, inte bara inom ramen för enskilda företag utan även inom hela industrigrenar samt det ekonomiska systemet i dess helhet, för att fullt ut genomföra syftet i artikel 119, i vissa fall medför fastställande av kriterier vars tillämpning kräver att lämpliga gemenskapsrättsliga och nationella åtgärder vidtas.

20 Detta synsätt är desto mer väsentligt med beaktande av att gemenskapsrättsakterna på detta område, vilka hänvisas till i svaret på den andra frågan, förverkligar artikel 119 genom att utvidga det snäva kriteriet "lika arbete" i enlighet med framförallt bestämmelserna i Internationella arbetsorganisationens konvention nr 100 från 1951 om lika lön, i vilken principen om lika lön för arbete "av lika värde" fastställs i artikel 2.

21 Den direkta diskriminering som kan konstateras redan med hjälp av kriterierna i artikel 119 inbegriper framförallt diskriminering som följer av lagbestämmelser eller kollektivavtal och som kan påvisas genom rent rättsliga analyser.

22 Detsamma gäller när kvinnor och män erhåller olika lön för lika arbete som utförs i samma privata eller offentliga verksamhet eller tjänst.

23 I dessa fall kan den nationella domstolen, vilket framgår av själva domen om hänskjutande, samla in alla fakta som gör det möjligt att bedöma om en kvinnlig arbetstagare erhåller lägre lön än en manlig arbetstagare som utför samma uppgifter.

24 Åtminstone i dessa fall är artikel 119 direkt tillämplig och kan därmed skapa rättigheter för enskilda som domstolarna skall skydda.

25 När det gäller direkt diskriminering i fall av lika arbete inskränker sig för övrigt de nationella lagar som har antagits för att tillämpa principen om lika lön i regel till att upprepa ordalydelsen i artikel 119.

26 I detta avseende är den belgiska lagstiftningen särskilt illustrativ eftersom artikel 14 i den kungliga förordningen nr 40 av den 24 oktober 1967 om anställning av kvinnor enbart fastställer att kvinnliga arbetstagare har rätt att

inleda ett rättsligt förfarande vid den behöriga domstolen för tillämpning av principen i artikel 119 om lika lön, till vilken det blott hänvisas.

27 Ordalydelsen i artikel 119 talar inte mot denna slutsats.

28 För det första är det omöjligt att argumentera mot dess direkta effekt mot bakgrund av användningen av ordet "princip" i denna artikel eftersom, med fördragets språkbruk, detta ord särskilt har använts för att ange den grundläggande betydelsen av vissa bestämmelser, vilket t.ex. framgår av rubriken till den första delen av fördraget som benämnts "Principerna" och genom artikel 113 enligt vilken gemenskapens handelspolitik skall grundas på "enhetliga principer".

29 Om man skulle försvaga denna term till ett vagt uttalande skulle gemenskapens grundvalar och samstämmigheten vad gäller dess yttre förbindelser indirekt påverkas.

30 Det är inte heller möjligt att lägga fram argument som grundas på att artikel 119 uttryckligen endast hänvisar till "medlemsstater".

31 Såsom domstolen redan har fastställt i andra sammanhang utesluter det faktum att vissa av fördragets bestämmelser formellt är riktade till medlemsstaterna nämligen inte att rättigheter samtidigt skapas för enskilda som har intresse av att de på så sätt fastställda förpliktelserna iakttas.

32 Av ordalydelsen i artikel 119 framgår att den förpliktar staterna att inom en fastställd tidsfrist uppnå ett bindande resultat.

33 Denna bestämmelses effektivitet kan inte påverkas av att vissa medlemsstater inte har uppfyllt den förpliktelse som följer av fördraget, eller att de gemensamma institutionerna inte i tillräckligt hög grad har ingripit mot denna passivitet.

34 Om man tillät det motsatta skulle man riskera att upphöja rättsöverträdelsen till en tolkningsregel. En sådan inställning är inte förenlig med den uppgift som ålagts domstolen genom artikel 164 i fördraget.

35 När artikel 119 hänvisar till "medlemsstaterna" omfattar den dessa staters utövande av alla sådana funktioner som effektivt kan bidra till att genomföra principen om lika lön.

36 I motsats till vad som har hävdats i målet går denna bestämmelse därmed längre än att enbart hänvisa till de nationella lagstiftarnas behörighet.

37 Hänvisningen i artikel 119 till "medlemsstaterna" kan därför inte tolkas på så sätt att den utesluter att den dömande myndigheten ingriper genom direkt tillämpning av fördraget.

38 Dessutom går det inte heller att acceptera invändningen att de nationella domstolarnas tillämpning av principen om lika lön skulle leda till ändringar av sådana avtal av privat eller yrkesmässig natur som parterna har ingått, t.ex. individuella avtal och kollektivavtal.

39 Eftersom artikel 119 är tvingande är förbudet mot diskriminering mellan kvinnliga och manliga arbetstagare inte bara bindande för myndigheter, utan omfattar även alla avtal som syftar till att kollektivt reglera arbetslönen och alla avtal mellan enskilda.

40 Svaret på den första frågan blir alltså följande. Principen i artikel 119 om lika lön kan åberopas inför nationella domstolar. Dessa domstolar är skyldiga att skydda de rättigheter som tillkommer enskilda enligt denna bestämmelse, särskilt när diskriminering följer direkt av lagbestämmelser eller kollektivavtal, liksom när kvinnor och män erhåller olika lön för lika arbete som utförs i samma privata eller offentliga verksamhet eller tjänst.

Den andra frågan (genomförandet av artikel 119 och gemenskapens respektive medlemsstaternas behörighet)

41 Den andra frågan går ut på om artikel 119 har blivit "tillämplig i medlemsstaternas nationella rättsordning i kraft av de rättsakter som har antagits av gemenskapsmyndigheterna" eller om "de nationella lagstiftarnas exklusiva behörighet skall erkännas inom detta område".

42 I enlighet med vad som angetts ovan bör denna fråga behandlas samtidigt med frågan om från vilken tidpunkt artikel 119 skall anses ha direkt effekt.

43 Med beaktande av samtliga dessa frågor är det lämpligt att först fastställa en kronologisk ordning över de rättsakter som har antagits på gemenskapsnivå för att säkerställa genomförandet av den bestämmelse som är föremål för tolkning.

44 Enligt ordalydelsen i artikel 119 skulle tillämpningen av principen om lika lön ha säkerställts fullt ut senast vid utgången av den första etappen av övergångstiden.

45 Av den information som har lagts fram av kommissionen framgår dock att genomförandet av denna princip har präglats av avsevärda skillnader och fördröjningar i de olika staterna.

46 Även om principen redan i stort sett var förverkligad i vissa medlemsstater före fördragets ikraftträdande, antingen genom uttryckliga bestämmelser i lagar och andra författningar eller genom sociala förfaranden som upprättats genom kollektivavtal, har dess fullständiga förverkligande kraftigt försenats i andra medlemsstater.

47 Under dessa omständigheter antog medlemsstaterna den 30 december 1961, dagen före utgången av den tidsfrist som fastställs i artikel 119, en resolution om utjämning av löner till kvinnor och män som syftade till att i vissa hänseenden precisera det materiella innehållet i principen om lika lön samtidigt som den senarelade dess genomförande enligt en tidtabell.

48 I enlighet med denna resolution skulle all direkt och indirekt diskriminering vara fullständigt avskaffad den 31 december 1964.

49 Av den information som har lagts fram av kommissionen framgår att flera av de ursprungliga medlemsstaterna inte har iakttagit bestämmelserna i denna resolution. Till följd av detta, och inom ramarna för de uppgifter som ålagts den genom artikel 155 i fördraget, tvingades kommissionen att sammankalla företrädarna för regeringarna och för arbetsmarknadens parter för att undersöka situationen och uppnå enighet om åtgärder för att främja utvecklingen mot ett fullständigt genomförande av syftet med artikel 119.

50 Detta arbete ledde till att flera successiva rapporter om situationen i de ursprungliga medlemsstaterna utarbetades, varav den senaste, som innehåller en sammanfattning av alla uppgifter, är daterad den 18 juli 1973.

51 I den rapportens sammanfattning meddelade kommissionen sin avsikt att, inom ramen för artikel 169 i fördraget, inleda förfaranden om överträdelse av fördraget mot de medlemsstater som på denna dag ännu inte hade uppfyllt sina förpliktelser enligt artikel 119. Denna varning fick dock inga följder.

52 Efter liknande samtal med de nya medlemsstaternas behöriga myndigheter förklarade kommissionen, i sin rapport av den 17 juli 1974, att artikel 119 för dessa staters vidkommande hade varit fullständigt tillämplig från och med den 1 januari 1973 och att dessa stater därför från och med detta datum befann sig i samma situation som de ursprungliga medlemsstaterna.

53 För att påskynda det fullständiga genomförandet av artikel 119 antog rådet den 10 februari 1975 direktiv nr 75/117 om tillnärmningen av medlemsstaternas lagar om tillämpningen av principen om lika lön för kvinnor och män (EGT nr L 45, s. 19, fransk version; svensk specialutgåva, del 13, volym 04).

54 Detta direktiv preciserar i vissa hänseenden det materiella innehållet i artikel 119 och innehåller dessutom olika bestämmelser som i huvudsak syftar till att förbättra det rättsliga skyddet för de arbetstagare som missgynnas genom åsidosättandet av principen i artikel 119 om lika lön.

55 I enlighet med artikel 8 i detta direktiv gavs medlemsstaterna en frist på ett år för att sätta i kraft lämpliga lagar och andra författningar.

56 Av den uttryckliga ordalydelsen i artikel 119 framgår att tillämpningen av principen om lika lön för kvinnor och män för lika arbete skulle ha säkerställts fullt ut vid utgången av den första etappen av övergångstiden, dvs. från och med den 1 januari 1962.

57 Medlemsstaternas resolution av den 30 december 1961 främjade och påskyndade möjligen det fullständiga genomförandet av artikel 119 men åstadkom inte någon giltig ändring av den tidsfrist som fastställts i fördraget.

58 Förutom när det gäller vissa bestämmelser kan ändringar i fördraget enbart göras i enlighet med det förfarande som anges i artikel 236.

59 Av ovanstående framgår dessutom att i avsaknad av övergångsbestämmelser är principen i artikel 119 giltig fullt ut i de nya medlemsstaterna alltsedan anslutningsakten trädde i kraft, dvs. sedan den 1 januari 1973.

60 Detta rättsläge har inte kunnat ändras genom direktiv nr 75/117, som utfärdades inom ramen för artikel 100 om tillnärmning av lagstiftning och som syftade till att främja det korrekta genomförandet av artikel 119 med hjälp av en rad nationella åtgärder som skulle vidtas, särskilt för att avskaffa indirekt diskriminering. Direktivet kunde dock inte begränsa verkan av den artikeln eller ändra den tidpunkt då den skulle börja gälla.

61 Trots att artikel 119 uttryckligen riktar sig till medlemsstaterna och förpliktar dem att inom en fastställd period säkerställa, och därefter bibehålla, tillämpningen av principen om lika lön, utesluter denna förpliktelse som staterna har åtagit sig inte gemenskapens behörighet på detta område.

62 Gemenskapens behörighet framgår tvärtom av det faktum att artikel 119 fastställer ett av målen för fördragets "socialpolitik", som beskrivs närmare i avdelning III som å sin sida ingår i tredje delen i fördraget som handlar om "Gemenskapens politik".

63 Eftersom artikel 119 inte uttryckligen hänvisar till de funktioner som gemenskapen i vissa fall skall utöva för att genomföra socialpolitiken är det lämpligt att hänvisa till fördragets allmänna uppbyggnad och till de medel som förskrivs i detta, t.ex. i artiklarna 100, 155 och, i tillämpliga fall, 235.

64 Ingen tillämpningsbestämmelse kan dock, oavsett om den antas av gemenskapens institutioner eller av de nationella myndigheterna, påverka den direkta effekten av artikel 119, vilket framgår av svaret på den första frågan.

65 Svaret på den andra frågan blir alltså följande. Tillämpningen av artikel 119 skulle ha säkerställts fullt ut av de ursprungliga medlemsstaterna vid utgången av den första etappen av övergångstiden, dvs. från och med den 1 januari 1962, och av de nya medlemsstaterna på dagen för anslutningsaktens ikraftträdande, dvs. från och med den 1 januari 1973.

66 Medlemsstaternas resolution av den 30 december 1961 ändrade inte den förstnämnda av dessa tidsfrister.

67 Rådets direktiv nr 75/117 hindrar inte den direkta effekten av artikel 119, vilket framgår av svaret på den första frågan, och den tidsfrist som fastställs i det direktivet påverkar inte heller de tidsfrister som fastställs i artikel 119 i EEG-fördraget och i anslutningsakten.

68 Inte ens på de områden där artikel 119 saknar direkt effekt kan artikeln tolkas så att den nationella lagstiftaren förbehålls exklusiv behörighet att genomföra principen om lika lön eftersom, i den mån ett sådant genomförande krävs, det kan ske genom en samverkan mellan gemenskapsrättsliga och nationella bestämmelser.

Denna doms tidsmässiga verkan

69 Irlands och Förenade konungarikets regeringar har uppmärksammat de ekonomiska följder som skulle kunna uppstå om domstolen erkänner den direkta effekten av bestämmelserna i artikel 119. Ett sådant ställningstagande skulle inom åtskilliga förvärvsgrenar kunna utlösa ersättningskrav retroaktivt till den dag då en sådan effekt trädde i kraft.

70 Med beaktande av det stora antal personer som berörs kan sådana ersättningskrav, som företagen inte kan ha förutsett, få allvarliga konsekvenser för dessa företags ekonomiska situation och tvinga vissa av dem i konkurs.

71 Trots att de praktiska följderna av varje domstolsbeslut noggrant måste övervägas får det dock inte gå så långt att lagens objektivitet förvrängs och att det kompromissas om dess framtida tillämpning av det enda skälet att ett domstolsavgörande kan få retroaktiva verkningar.

72 Med beaktande av flera medlemsstaters beteende och kommissionens inställning, vilken den vid upprepade tillfällen har uppmärksammat de berörda om, är det dock lämpligt att undantagsvis ta hänsyn till det faktum att de berörda parterna under en längre period har upprätthållit ett förfarande som strider mot artikel 119, men som ännu inte är förbjudet enligt deras nationella lagstiftning.

73 Det faktum att kommissionen trots de uttalade varningarna inte har inlett ett förfarande enligt artikel 169 mot de berörda medlemsstaterna kan ha befäst det felaktiga intrycket vad gäller effekterna av artikel 119.

74 Under dessa omständigheter bör det konstateras att eftersom den allmänna lönenivå enligt vilken lönerna skulle ha fastställts inte är känd är det, till följd av nödvändiga rättssäkerhetshänsyn som rör samtliga berörda offentliga och privata intressen, i princip omöjligt att nu ifrågasätta lön som avser förfluten tid.

75 Den direkta effekten av artikel 119 kan därför inte åberopas till stöd för sådana ersättningskrav som avser löneperioder före dagen för denna dom. Detta gäller inte när arbetstagare redan tidigare har inlett ett rättsligt förfarande eller framställt ett motsvarande anspråk.

Rättegångskostnader

76 De kostnader som har förorsakats Europeiska gemenskapernas kommission, som har inkommit med yttrande till domstolen, är inte ersättningsgilla.

77 Eftersom förfarandet i förhållande till parterna i målet vid Cour du travail i Bryssel utgör ett led i beredningen av samma mål, ankommer det på den domstolen att besluta om rättegångskostnaderna.

På dessa grunder beslutar

DOMSTOLEN

– angående de frågor som genom dom av den 23 april 1975 förts vidare av Cour du travail i Bryssel – följande dom:

1) **Principen i artikel 119 om lika lön för kvinnor och män kan åberopas inför nationella domstolar. Dessa domstolar är skyldiga att skydda de rättigheter som tillkommer enskilda enligt denna bestämmelse, särskilt när diskriminering följer direkt av lagbestämmelser eller kollektivavtal, liksom när kvinnor och män erhåller olika lön för lika arbete som utförs i samma privata eller offentliga verksamhet eller tjänst.**

2) **Tillämpningen av artikel 119 skulle ha säkerställts fullt ut av de ursprungliga medlemsstaterna vid utgången av den första etappen av övergångstiden, dvs. från och med den 1 januari 1962, och av de nya medlemsstaterna på dagen för anslutningsaktens ikraftträdande, dvs. från och med den 1 januari 1973. Medlemsstaternas resolution av den 30 december 1961 ändrade inte den förstnämnda av dessa tidsfrister.**

3) **Rådets direktiv nr 75/117 hindrar inte den direkta effekten av artikel 119, och den tidsfrist som fastställs i det direktivet påverkar inte heller**

de tidsfrister som fastställs i artikel 119 i EEG-fördraget och i anslutningsakten.

4) **Inte ens på de områden där artikel 119 saknar direkt effekt kan artikeln tolkas så att den nationella lagstiftaren förbehålls exklusiv behörighet att genomföra principen om lika lön eftersom, i den mån ett sådant genomförande krävs, det kan ske genom en samverkan mellan gemenskapsrättsliga och nationella bestämmelser.**

5) **Den direkta effekten av artikel 119 kan inte åberopas till stöd för sådana ersättningskrav som avser löneperioder före dagen för denna dom. Detta gäller inte när arbetstagare redan tidigare har inlett ett rättsligt förfarande eller framställt ett motsvarande anspråk.**

Lecourt Kutscher O'Keeffe

Donner Mertens de Wilmars Pescatore Sørensen

Avkunnad vid offentligt sammanträde i Luxemburg den 8 april 1976.

A. Van Houtte
Justitiesekreterare

R. Lecourt
Ordförande